

ФИЛОСОФСКА АНТРОПОЛОГИЯ

ПРО ОБРАЗ І ПОДОБУ БОЖУ В ЛЮДИНІ В АНТРОПОЛОГІЇ ГРИГОРІЯ НИЗЬСЬКОГО

О. Б. Величко

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри україністики Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця (Київ, Україна)

velichko.olena@ukr.net

Анотация

Елена Борисовна Величко. За образа и подобием Божие у человека в антропологията Григорий Ниски. В статията се анализират двете направления в тълкуването от Св. Григорий Ниски строки от Книгата Битие (Бит. 1, 26-27): “И рече Бог: да сътворим човек по Наш образ и по Наше подобие”. Авторът твърди, че понятието “образ Божи” и “подобие Божие” в антропологията на Григорий Ниски не са тождествени. Тъй като образът Божий – това е свойство (идиома) на човешката природа, а подобие Божие – това е човешкият стремеж, насочен към възстановяване на изтеклата чрез греха човешка природа по замисъла за нея от Твореца.

Ключови думи: св. Григорий Ниски, образ, образ Божий, подобие Божие

Анотація

Олена Величко. Про образ і подобу Божу в людині в антропології Григорія Низьського. В статті аналізується два напрямки в тлумаченні св. Григорієм Низьким рядків з Книги Буття (Бут. 1, 26-27): “І сказав Бог: створимо людину за образом Нашим, за подобою Нашою”. Автор стверджує, що поняття “образ Божий” та “подоба Божа” в антропології Григорія Низьського не є тотожними. Так, образ Божий – це властивість (ідіома) людської природи, а подоба Божа – це людське устремління, спрямоване на поновлення роз’їденої гріхом людської природи у відповідності до замислу про неї Творця.

Ключові слова: св. Григорій Низький; образ; образ Божий; подоба Божа

Abstract

Elena Velichko. About the image and likeness of God in man in anthropology of St. Grigoriy Nizsky. The article analyzes two directions in the interpretation of St. Grigoriy Nizsky strings from Genesis (Gen. 1, 26-27): “And God said: Let us make man in our image, after our likeness”. The author argues that the terms “God’s image” and “likeness of God” in anthropology of St. Grigoriy Nizsky is not identical. Thus, the image of God – this property (idiom) of human nature and likeness of God – this human aspirations, aimed at renovation eroded by sin human nature to the divine plan of the Creator of it.

Key words: St. Grigoriy Nizsky; the image; the image of God; likeness of God

Постановка проблеми. У кафедральному соборі святої Софії Премудрості Божої, що був зведений у Києві зусиллями Ярослава Мудрого ще в XI столітті, у головній апсиді мозаїки правої частини святительського чину поряд з образами Василя Великого, Іоанна Златоуста, Григорія Чудотворця та архідиякона Лаврентія велично постає образ (четвертий за списком)

Григорія Низького (грец. Γρηγόριος ὁ τῆς Νύσσης) – молодшого брата Василя Великого і члена гуртка, відомого як “Великі Каппадокійці”. Третім учасником цього гурту (поряд з Василем Великим та Григорієм Низьким був Григорій Богослов (відомий ще як Назіанзін). Щоправда, його фресковий образ знаходиться у південній частині внутрішньої галереї храму поряд з образами Ігнатія Богоносця, Іоафана та невідомого у наш час святого на місці, вочевидь, менш почесному у порівнянні із розташуванням інших образів, що красномовно засвідчує і значно меншу прихильність до його персони русичів у визнанні заслуг перед Церквою та її паствою у Київській Русі.

Які ж підстави для такої пошани до каппадокійських братів були у русичів?

Якщо старший брат (Василь) увійшов до церковної історії як неперевершений богослов та невтомний організатор чернечого життя, за що і отримав ім'я “Великий”, то його молодший брат (Григорій Низький) – брав участь у роботі Другого Вселенського (Константинопольського) собору (381 року), на якому тринітарне вчення Василя Великого і було прославлено. Того ж року імператорським едиктом ім'я Григорія Низького внесли і до списку єпископів, з якими люд християнської ойкумени мав за правило бути у спілкуванні. Однак рівно через сім століть, в часи правління імператора Олексія Комнина (1081 року), до православного календаря імперії днем 30-го січня (12-го лютого – за новим стилем) було внесено нове свято - Трьох Святителів: Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста. І як пише про цю подію В. М. Лур'є: “Не включення третього члена Каппадокійського гуртка і найближчого співробітника святих Василя та Григорія – Св. Григорія Низького – до чину “вселенських великих вчителів та святителів” було ледве не демонстративним” (Лур'є, 1995, с.174).

Які ж для цього були підстави? Науковцям вони достеменно відомі (Лур'є, 1995, с.163 – 173; Chemiss, 1971). Щоправда, відомим є і те, чому світла пам'ять про св. Григорія Низького не стерта і дотепер.

Своєрідним підсумком покарання за його “відступництво” від християнського вчення можна вважати рядки із відомої книги Григорія Флоровського (Флоровский, 1931, с. 188), де й зазначено, що: “У будь-якому випадку оригенізм св. Григорія відбився на його авторитеті, – його читали і на нього робили послання рідше, аніж на інших, “вибраних отців»...” Що ж до питання про незаперечний внесок святителя в скарбницю філософсько-богословської думки, то тут мова має йти, передусім, про антропологічну частину його вчення, до якої належать такі його праці, як “Про улаштування людини”, “Діалог про душу та воскресіння” (так звана “Macrinia”), “Про цнотливість” та “Велике сповіщальне слово”. До вищезазначеного переліку праць Низького частини дослідників додає ще бесіду на слова: “Створимо людину за образом і подобою нашою” та уривок на слова: **“Що значить за образом і подобою”**. Щоправда, у науковців достеменної відповіді відносно їх авторства немає й дотепер. Так ще о. Макарій (Оксиюк) в своєму історико-догматичному дослідженні, що вийшло друком під назвою “Есхатологія св. Григорія Низького” (Макарій, 1914), автентичність цих текстів поставив під сумнів. Натомість, А. фон Іванка (Ivanka, 1936, s. 46-57) і Данелю (Daniélou, 1944) притримувалися протилежної думки. Однак, і дотепер ніхто не ставить під сумнів той факт, що особливе місце у цьому переліку займає саме перший твір – “Про улаштування людини” (“De officio hominis”), де і питання образу й подоби Божої в людині складає осереддя антропологічного вчення Низького.

Виклад основного матеріалу. З історії дослідження теми. Мабуть, найвлучніша характеристика талантів Григорія Низького належить арх. Кипріяну (Керну), який залишив про святителя наступні рядки: “У нього не було церковно-адміністративних талантів Василя; він не володів людяністю та поетичністю Григорія Богослова; на церковній ниві активної боротьби він виступав не як св. Афанасій у вранішні роки свого життя, тому, він не належить до швидкостиглих умів. Проте, і літературний його спадок, і глибина його прозріння, широчінь

освіти, багатогранність його інтересів перевершують у багатьох відношеннях усіх трьох, тільки що названих письменників Церкви” (Киприан, 1995, с. 96). Попри таку втішну характеристику варто зауважити, що у Новітню добу пам'ять про таланти цього шанованого богослова доби Середньовіччя великою мірою потьмяніла. І лише з середини XIX ст. філософсько-богословський спадок святителя Григорія поступово знову почав привертати до себе дослідницьку увагу.

Приємно зазначити, що в історії вітчизняної філософії до ідейної спадщини Григорія Низького на теренах Російської імперії першим звернувся заслужений ординарний професор університету Святого Володимира та Київської Духовної Академії доктор богослов'я Іван (Іоанн) Михайлович Скворцов (1795-1863), який, до того ж, з 1849 року служив і кафедральним протоієреєм Києво-Софійського собору. Щоправда, це була лише стаття, яку опублікували вже після смерті вченого у “Працях Київської Духовної Академії” (Скворцов, 1863) під назвою “Християнське вживання філософії, або філософія Григорія Низького”. Незабаром, у 1865 р., у цьому ж виданні з'явилася друком іще одна стаття – “Вчення св. Григорія Низького про гідність природи людської”, яку написав вже К. І. Скворцов¹ (Скворцов, 1865).

На зламі XIX – XX століть кількість публікацій, присвячених дослідженню вчення святителя Григорія, стрімко зростає. Серед них вже не тільки статті (Мартынов, 1886: с. 505–629), розділи книжок і монографій (Флоровский, 1931, с. 144-188; Попов, 2004, с. 211–218; Сагарда, 2004, с. 666-684; Филарет, 1996; Бирюков, 2010), але і повноцінні дисертаційні дослідження (Павко, 1972; Щипина а, 2007), **учбові посібники (Щипина б, 2013), у яких антропологічне вчення святителя займає значуще місце.** Щоправда, поміж науковців є й такі, що не приділяють спадку св. Григорія гідної уваги. Так, один із сучасних авторів 900-сторінкового “Нарису з історії Вселенської Православної церкви” вважає за можливе виділити для постаті св. Григорія тільки одну сторінку, не зупиняючись, бодай, навіть на побіжному оглядові його антропологічного вчення (Дворкин, 2006, с.221).

Не обійшли увагою антропологію Григорія Низького також і мислителі зарубіжної православної і католицько-протестантської думки (Dennis, 1980; Ladner, 1958; Μουτσούλας 'Н., 1996; Reynard, 2002), для яких вчення про людину як образ та подобу Божу визнавалось пріоритетним. Дебати ж, передусім, точилися навколо розбіжності в оцінках визначення розуміння самим св. Григорієм відмінності чи тотожності понять “образ” та “подоба Божя” в людині. Ми ж зупинимось лише на найвідоміших розвідках, що потрапили у поле нашої уваги, автори яких започаткували дискусію, що отримала підстави назватися “заочною”, проте так і не вичерпаною до нашого часу.

Як переконує А. Р. Фокин, як автор статті у 12 томі нещодавно опублікованого і шанованого академічного видання “Православна енциклопедія”: “...загальновизнано (Daniélou, 1944, р. 11, 52; Lander, 1958, р. 63; Лурье, с. 116), що Григорій не проводив відмінності між образом (εἰκών) та подобою (ὁμοίωσις, ὁμοίωμα, μίμησις) Божою в людині, – відмінність, що вже зустрічається у сщмч. Ириней (Iren. Adv. haer. V 6. 1), Оригена (Orig. De princip. III 6. 1) та св. Василя (Basil. Magn. De Spirit. Sanct. I 2)” (Фокин, 2006, с. 426 – 480). Категоричність такої оцінки дещо спантеличує. Щоправда далі, у кінці цього ж параграфу, він зазначає, що Григорію Низькому таки “...була добре відома ідея “уподібнення” (ὁμοίωσις) або “наслідування” (μίμησις) людиною Бога у різноманітних чеснотах, що складає “ціль добродесного життя”, або “християнського життя”. (Idem. De beat. 1 // PG. 44. Col. 1200).

Схожої думки дотримується і В. М. Лурье: “...таким чином, тепер зрозуміло, що цей Отець вживав обидва терміни тотожно” (Лурье, 1995, с. 116), попередньо зауваживши про те, що висновки його ґрунтуються на аналізі текстів спадщини св. Григорія з-поміж яких виключення становлять “Два слова на створення людини” (тлумачення Бут. 1,26), що

¹ В літературі філософсько-богословського циклу К. І. Скворцов відомий, перш за все, у царині дослідження філософії Августина Великого (Скворцов, 1865).

дисонують із попередньо зазначеними обґрунтуваннями і до того ж (на цій підставі) частиною дослідників приписуються якомусь іншому нам не відомому авторові (Лурье, 1995, с. 116).

Попри те, залишається відкритим питання: як же так сталося, що продовжувач справи старшого брата, який переконає читача у тому, що він зважився "...додати до того, що бракує в розглянутому Великим – не для того, щоб підробкою зганьбити його працю" (Нисский, 1995, с. 7 – 8), пропонує відмінне від Василя Великого (як переконають нас ці дослідники) вчення? І питання не в тім, що визнана ним вірність і послідовність у наслідуванні вченню свого вчителя і брата може бути поставлена під сумнів. Питання у тому, чи усвідомлював сам Григорій Низський цю розбіжність? І чи була вона взагалі?

На противагу попереднім дослідникам, відомий патролог і богослов архімандрит Киприян Керн (1899 – 1960) у своєму фундаментальному дисертаційному дослідженні, представленому для отримання ступеня доктора церковних наук Православного богословського інституту в Парижі, яке згодом у 1950 році було опубліковане в YMCA – Press під назвою "Антропологія св. Григорія Палами", **переконливо наполягає на абсолютно зворотному і, як не дивно, робить посилення у своїх висновках на того ж таки Данелю (Daniélou, 1944).**

Якщо за розвідками арх. Кипріяна Керна попередньо започаткована традиція осмислення поняття образу Божого у людині, що походить від св. Афанасія Олександрійського (Керн, 1995), розглядалась виключно крізь призму сотеріології, то гідний свого попередника св. Григорій вносить у це питання новацію. Суть її полягає у тому, що вчення про людину св. Григорія "знаходиться у зв'язку з його космологією" (Керн, 1996). У цьому не важко переконатися, якщо звернути увагу на зміст і питання перших трьох параграфів книги "Про улаштування людини", якими св. Григорій задається, розмірковуючи над особливостями "сфисіологіа світу", "чому людина остання в творінні" Божому і чому "людська природа гідно чесніша всієї видимої тварі"? (Нисский, 1995, с. 13 – 14). На переконання арх. Кипріяна таємниця образу Божого в людині в антропології св. Григорія сходить від розкриття таємниці Святої Трійці, бо ж: "...образ Божий онтологічно невизначений, тож маємо казати лише про відображення досконалостей Першого образу, або, що є тим самим, про причастя Його благ" (Керн, 1996). За тим слідує аналіз трьох смислів його обґрунтування: в символічному преображенні таємниці Святої Трійці в трьох прабатьківських іпостасях (Адамі, Єві та їх синові); у тому, що "...божественний образ вбачається ним у трихотомічній будові внутрішнього складу людини, а саме: душа, її розумне слово та розум, який можна назвати Духом" (Керн, 1996)² та у трьох частинах будови (здібностях) самої душі (жага, розуміння та роздратування). Якщо стисло підсумувати, то наявну відмінність, яку проводить між образом та подобою Божою у людині св. Григорій, арх. Киприян Керн визначає таким чином: "за св. Григорієм Низським "за образом" – це моє розумне буття, а "за подобою" – це моя можливість стати християнином" (Керн, 1996). І що важливо, образ і подоба Бога в людині "не є суть щось-таке статичне та готове у людині. Від нас залежить прагнути до усе більшого богоуподібнення, до "тези"" (Керн, 1996).

Цікавою видається і оцінка антропологічного вчення про образ та подобу Божу в людині св. Григорія ще одним не менш шанованим патрологом ХХ століття Г. В. Флоровським, який у вище згаданій книзі (Флоровский, 1931) приділив філософсько-богословському спадку св. Григорія Низського достатньо вагоме місце. Докладний аналіз цього питання виходить з тези: "Образ Божий в людині маємо шукати з того боку людського буття, за яким він відрізняється від природи, тобто в "розумному боці" його, в розумі (νοῦς). Разом з тим, образ передбачає відображення: образом Божим в людині має бути визнано все, що відображує Божественну досконалість, тобто сукупність благ, що вкладені в людське єство" (Флоровский, 1931, с.

² Проте, див. критичну оцінку арх. Кипріяна Керна спробам А. Крампфа віднайти у св. Григорія (наслідуючи традиції Аквіната) потрібне значення подоби Божої (за природою, за благодаттю та за виславленням), що спонукає до висновку: "Аскетика полягає не у вбиванні тіла і аж ніяк не у приниженні людського призначення, а у допомозі людині виконати це своє призначення" (Керн, 1996).

157 – 158). Так, на переконання Г. Флоровського: "...поняття образу Божого в людині, св. Григорій завжди розкриває у зв'язку із вченням про Богоспілкування" і, таким чином, "...онтологічний бік питання він залишає нібито в тіні" (Флоровський, 1931, с. 159). Більше того, осмислення образу Божого в людині у св. Григорія вміло переплітається з гносеологією і, таким чином, що проблематика осягнення людської природи виходить на апофатичний рівень, оскільки: "...на його думку незбагненність ества людського належить саме до образу Божого в людині" (Флоровський, 1931, с. 159).

Чому саме так? У даному випадку відповідь шукається у двоїстій природі самої людини: бо ж людина як мікрокосм, на відміну від уявлення про неї в античності, вміщує у собі і макрокосм, але не як окрема частина останнього, але маючи у собі щось ще понад це. Саме тому, як пише Г. Флоровський, на переконання св. Григорія: "Образъ, пока не имѣеть недостатка ни въ чемъ изъ умапредставляемаго въ Первообразѣ, въ собственномъ смыслѣ есть образъ. Но какъ скоро лишаеть въ чемъ-либо подобія съ первообразомъ, въ этомъ самому не есть уже образъ" (Флоровський, 1931, с. 159). Звідси слідує, на перший погляд, парадоксальний висновок: "образ Божий у людині онтологічно не визначений – інакше і бути не може за незбагненністю природи Відображеного" (Флоровський, 1931, с. 159). А вже звідти: "Образ тим більше реалізується і виявляється, чим повніше людина відображує Боже-ственну досконалість, чим повніше є вона відображенням Божеської природи" (Флоровський, 1931, с. 158). Здається, ми підійшли до того пункту, за яким поняття образ Божий та подоба Божа в людині мають бути визнані тотожними. Однак, вище наведені цитати аж ніяк не дають підстав Г. Флоровському зупинитися у своєму висновку на такого типу тотожності і саме тому, що поняття "подоба" як уподібнення Першообразу розглядається св. Григорієм крізь призму фундаментальної для християнства цінності вчинку – як шляху героїчного вчинку: "Шлях подвигу визначається покликанням до синівства". І далі, у повторенні вже цитованого арх. К. Керном, читаємо наступне: "...у цьому сенсі можна сказати: "християнство є наслідуванням Божій природі...Початок подвигу – у любові до Бога; і любов виливається в молитві" (Флоровський, 1931, с. 172). Отже: образ Божий в людині – це гідно не оцінений людиною дарунок Творця, а подоба Божа в людині – це здобуток самої людини у перемозі над власними пристрастями.

На відміну від попередніх дослідників інакший ракурс осмислення предмету, що нас цікавить, пропонує ще один відомий представник російської філософії поч. ХХ століття Л. П. Карсавін, який започатковує новий вектор осмислення сутності образу Божого в людині через подобу як наслідування Христу. У книзі "Святі отці і вчителі Церкви" (1926) фігури св. Григорія Низького він приділяє значно більше уваги, ніж іншим вченим мужам Каппадокійського гуртка і пояснює це тим, що: "Система Григорія Низького – одного із найглибших індивідуальних усвідомлювань християнства, далеко ще не зрозуміла і не оцінена. Вона сприймалась і дотепер сприймається лише з боку окремих проблем, чому сприяє те, що зовнішньо-систематичного викладу своїх ідей Григорій, на противагу Оригену, не шукав..." (Карсавін, 1931, с. 140).

Для Л. П. Карсавіна: "основною релігійно-моральною ідеєю Григорія (порівняй Климента, Оригена, Мефодія) є ідея наслідування або, напевно, спів-образність Ісусу Христу. – "Християнство є наслідування Божій Природі"; і "якщо ми бажаємо бути образом Бога невидимого, ми маємо узгодити (у тексті російською більш точніше передається смисл як "сообразовать" – В. О.) вид нашого життя з тим образом життя, що має бути нам належний, тобто зі Христом" (Карсавін, 1931, с. 134).

У якості **висновку** варто зазначити, що побіжний аналіз літератури, присвяченої зазначеному питанню, дає підстави авторові стверджувати, що поняття "образ Божий" та "подоба Божа" в антропології св. Григорія Низького не є тотожними. Так, образ Божий – це

властивість (ідіома) людської природи, а подоба Божа – це людське устремління, спрямоване на поновлення роз’їденої гріхом людської природи згідно замислу про неї Творця. Попри те, простої та однозначної відповіді у питанні ототожнення св. Григорієм Нисським поняття образу Божого та подоби Божої в людині не буде, бо ж як зазначав арх. Киприян Керн: “... Нисський святий вважав необхідним не спрощувати тему про образ Божий” (Керн, 1996). Від того видається, що справа не завершена, бо ж потребує більш ретельного текстурального дослідження творів святителя Григорія із Нисси, що і буде предметом подальшого аналізу.

Література

- Brightman, R. S. (1973), “Apophatic Theology and Divine Infinity in St. Gregory of Nyssa”, GOTR., Vol. 18, pp. 97 – 114.
- Daniélou (1944), *Latonisme et théologie mystique*, Paris, 270 p.
- Dennis, J. T. (1980), “St. Gregory of Nyssa’s Defence of the Doctrine of the Resurrection of Body”. *Ekklesia kai theologia*. L., Vol. 1, pp. 431 – 458.
- Von Ivanka E., (1936), “Vom Platonismus zur Theorie der Mystik: Zur Erkenntnislehre Gregors von Nyssa”, *Scholastik*, Vol. 11, pp. 163-195.
- Ladner G. B. (1958). “The Philosophical Anthropology of St. Gregory of Nyssa”, *DOP*, Vol. 12, pp. 59 – 94.
- Μουτσούλας Ή. (1996), *Γρηγόριος Νύσσης*, ΒΕΠΕΣ. Ἀθήναι, Τ. 65. Σ, 1996, pp.11 – 515.
- Reynard J. (2002), *Introduce. Grégoire de Nysse. Sur les titres des Psaumes*, pp. 11 – 156. (SC. 466).
- Mc. Clear E. V. (1948). “The Fall of Man and Original Sin in the Theology of St. Gregory of Nyssa”, *Theology Studies*. Baltimore, Vol. 9. pp. 175 – 212.
- Архимандрит Киприан (Керн), (1996), *Антропология святого Григория Паламы*, Паломник, Москва, 444 с. Электронный ресурс. Режим доступа (29.03.2017): <http://krotov.info/history/04/kern/10.htm>
- Архимандрит Киприан (Керн), (1995), “Св. Григорий Нисский”, *Золотой век Святоотеческой письменности*, (Гл. 5), Паломник, Москва, 94 с. Электронный ресурс. Режим доступа (29.03.2017): http://aleteia.narod.ru/inquisitio/kern2/kern_5.htm
- Бирюков, Д. (2010), “Антропологическая проблематика у св. Григория Нисского”, *РІСУ*, Київ. Электронный ресурс. Режим доступа (29.03.2017): http://theology.in.ua/ua/bp/theological_source/patristic/39873/
- Дворкин, А. (2006), *Очерки по истории вселенской православной церкви*, Христианская библиотека, Нижний Новгород, 936 с.
- Карсавин, Л. П. (1994), *Святые отцы и учителя Церкви*, Изд-во МГУ, Москва, 176 с.
- Лурье, В. М. (1995), *Примечания. Послесловие. Святой Григорий Нисский Об устройении человека*. АХИОМА, Санкт-Петербург, с. 115 – 174.
- Макарий (Оксиюк М. Ф.), (1914), *Эсхатология св. Григория Нисского*, Киев (переизд.: Паломник, Москва, 1999, с. III – XXXIV).
- Мартынов, А. В. (1886), “Антропология св. Григория еп. Нисского: Опыт исслед. в обл. христианской философии IV в.”, *ПрТСО*. Ч. 37, с. 1 – 154.
- Павко, М., свящ. (1972), *Антропология св. Григория Нисского (автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата богословия)*, Московская Духовная Академия, Загорск, Ркп, на правах рукописи.
- Попов, И. В. (2004), *“Григорий Нисский”. Св. Отцы II-IV вв. Труды по патрологии. Сергиев Посад*, Т. 1, с. 211 – 218.
- Сагарда, Н. И. (2004), *Лекции по патрологии, I – IV вв.*, Москва, с. 666 – 684.

- Святой Григорий Нисский (1995), Об устройении человека. Санкт-Петербург, АХИОМА. 174 с.
- Скворцов, И. М. (1863), Христианское употребление философии, или Философия Григория Нисского, ТКДА, №10, с. 129 – 160.
- Скворцов, К. И. (1865), Учение св. Григория Нисского о достоинстве природы человеческой, ТКДА, Т. 3, № 10, с. 159 – 184.
- Филарет (Гумилевский), архиеп. (1996), Историческое учение об Отцах Церкви, Москва. Т. 2, с. 144 – 156.
- Флоровский, Г. В. (1931), Восточные отцы IV-го века, Париж, 240 с.
- Фокин, А. Р. (2006), “Григорий Нисский”. Православная энциклопедия Т. 12, Москва, 2006, с. 480 – 526. Электронный ресурс. Режим доступа (29.03.2017): <http://www.pravenc.ru/text/166529.html>
- Щипина, Р. В. (2007), Антропология Григория Нисского в системе византийской культуры, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук (специальность 09.00.13.), Санкт-Петербург, 198 с. РГБ ОД, 61:07-9/483. Электронный ресурс. Режим доступа (29.03.2017): <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/174056.html>
- Щипина, Р. В. (2013), Григорий Нисский. Создание канона: Учебное пособие, СПбКО, Санкт-Петербург, 205 с.

References

- Archimandrite Cyprian (Kern), (1996), “Anthropology of St. Gregory Palamas” [“Antropologija svjatogo Grigorija Palamy”], Pilgrim, Moscow, 444 p., viewed 29 March 2017, available at: <http://krotov.info/history/04/kern/10.htm>. [in Russian]
- Archimandrite Cyprian (Kern), (1995), “St. Gregory of Nyssa”, The Golden Age of the Patristic Writing [sv. Sv. Grigorij Nisskij. Zolotoj vek Svjatootecheskoj pis'mennosti], (Chapter 5), Pilgrim, Moscow, 94 p., viewed 29 March 2017, available at: http://aleteia.narod.ru/inquisitio/kern2/kern_5.htm. [in Russian]
- Biryukov, D. (2010), “Anthropological problems at the St. Gregory of Nyssa” [“Antropologicheskaja problematika u sv. Grigorija Nisskogo”], RISU, Kyiv. viewed 29 March 2017, available at: http://theology.in.ua/ua/bp/theological_source/patristic/39873/ [in Russian]
- Brightman, R. S. (1973), “Aphatic Theology and Divine Infinity in St. Petersburg. Gregory of Nyssa”, GOTR., Vol. 18, pp. 97 – 114.
- Mc. Clear E. V. (1948), “The Fall of Man and Original Sin in the Theology of St. Gregory of Nyssa”, Theology Studies. Baltimore, Vol. 9. pp. 175 – 212.
- Daniélou (1944), Latonisme et théologie mystique, Paris, 270 p.
- Dennis, J. T. (1980), “St. Gregory of Nyssa's Defense of the Doctrine of the Resurrection of the Body”. Ekklesia kai theologia. L., Vol. 1, pp. 431 – 458.
- Dvorkin, A. (2006), Essays on the History of the Ecumenical Orthodox Church [Oчерki po istorii vselenskoj pravoslavnoj cerkvi], Christian Library, Nizhny Novgorod, 936 p. [in Russian]
- Filaret (Gumilevsky), Arch. (1996), The Historical Doctrine of the Fathers of the Church [Istoricheskoe uchenie ob Otcah Cerkvi], Moscow. Vol. 2, pp. 144 – 156. [in Russian]
- Florovsky, G. V. (1931), Eastern Fathers of the IV century [Vostochnye otcy IV-go veka], Paris, 240 p. [in Russian]
- Fokin, A. R. (2006), “Gregory of Nyssa”. Orthodox Encyclopedia [“Grigorij Nisskij” Pravoslavnaia jenciklopedija], Vol. 12, Moscow, pp. 480 – 526, viewed 29 March 2017, available at: <http://www.pravenc.ru/text/166529.html> [in Russian]
- St. Gregory of Nyssa (1995), On the dispensation of man [Ob ustroenii cheloveka], St. Petersburg,

- AXIOMA. 174 p. [in Russian]
- Ivanka, E., von. (1936), "Vom Platonismus zur Theorie der Mystik: Zur Erkenntnislehre Gregors von Nyssa", *Scholastik*, Vol. 11, pp. 163 – 195.
- Karsavin, L. P. (1994), *Holy Fathers and Teachers of the Church* [Svjatye otcy i uchiteli Cerkvi], Moscow State University Publishers, Moscow, 176 p. [in Russian]
- Ladner, G. B. (1958), "The Philosophical Anthropology of St. Gregory of Nyssa", *DOP*, Vol. 12, pp. 59 – 94.
- Lurie, V. M. (1995), Notes. Afterword. St. Gregory of Nyssa On the dispensation of man [Primechanie. Posleslovie. Svjatoj Grigorij Nisskij Ob ustroenii cheloveka]. AXIOMA, St. Petersburg, p. 115 – 174. [in Russian]
- Makarii (Oksiuk, M. F.) (1999), *The Eschatology of St. Gregory of Nyssa* [Jeshatologija sv. Grigorija Nisskogo], Kiev (re-published: Pilgrim, Moscow, 1999, pp. III – XXXIV). [in Russian]
- Martynov, A. V. (1886), "Anthropology of the Holy. Gregory the Bishop of Nyssa: Experience issled. In the region. Christian philosophy of the IV century" ["Antropologija sv. Grigorija ep. Nisskogo: Opyt issled. v obl. hristianskoj filosofii IV v"], *PrTCO*. Ch. 37, pp. 1-154. [in Russian]
- Μουτσούλας Η (1996), Γρηγόριος Νύσσης, ΒΕΠΕΣ. 'Αθήναι, Τ. 65. Σ, 1996, pp. 11 – 515.
- Pavko, M., Holy. (1972), *Anthropology of St. Gregory of Nyssa*, thesis abstract for the degree of candidate of theology [Antropologija sv. Grigorija Nisskogo, avtoreferat dissertacii na soiskanie u4enoj stepeni kandidata bogoslovija, Moskovskaja Duhovnaja Akademija, Zagorsk], Moscow Theological Academy, Zagorsk, Rkp, as a manuscript. [in Russian]
- Popov, I. V. (2004), "Gregory of Nyssa". *St. Fathers of the II-IV cc. Transactionses in Patrology* ["Grigorij Nisskij". Sv. Otcy II-IV vv. Trudy po patrologii]. *Sergiev Posad*, Vol. 1, pp. 211-218. [in Russian]
- Reynard, J. (2002), *Introduce. Grégoire de Nysse. Sur les titres des Psaumes*, pp. 11 – 156. (SC 466).
- Sagarda, N. I. (2004), *Lectures on Patrology, I-IV cc.* [Lekcii po patrologii, I-IV vv.] Moscow, pp. 666 – 684. [in Russian]
- St. Gregory of Nyssa (1995), *On the dispensation of man* [Ob ustroenii cheloveka], St. Petersburg, AXIOMA. 174 p. [in Russian]
- Skvortsov, I. M. (1863), "Christian use of philosophy, or Philosophy of Gregory of Nyssa" ["Hristianskoe upotreblenie filosofii, ili Filosofija Grigorija Nisskogo"], *TKDA*, Vol. 10, pp. 129 – 160. [in Russian]
- Skvortsov, K. I. (1865), "The teaching of St. Gregory of Nyssa on the dignity of human nature" ["Uchenie sv. Grigorija Nisskogo o dostoinstve prirody chelovecheskoj"], *TKDA*, T. 3. Vol. 10, pp. 159-184. [in Russian]
- Shchipina, R. V. (2007), *An anthropology of Gregory of Nyssa in the system of Byzantine culture, the dissertation author's abstract on competition of a scientific degree of the candidate of philosophical sciences (specialty 09.00.13)* [Antropologija Grigorija Nisskogo v sisteme vizantijskoj kul'tury, avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filosofskih nauk (special'nost' 09.00.13)], St. Petersburg, 198 p. RSL OD, 61: 07-9 / 483, viewed 29 March 2017, available at: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/174056.html> [in Russian].
- Shchipina, R.V. (2013), *Gregory of Nyssa. Creating a canon: Tutorial* [Grigorij Nisskij. Sozdanie kanona: Uchebnoe posobie], PbKO, St. Petersburg, p. 186. [in Russian]